

Gheorghe Firczak

Rutenii / Rusinii
un popor pe nedrept uitat
Compendiu istorico – geografic

- 2002 —

Editat de Uniunea Culturală a Rutenilor din România

ISBN 973-0-02619-8

Cuprins:

- 1. Denumire și origini**
- II. Breviar istoric**
- III. Limbă, identitate și cultură**
- IV. Politică**
- V. Prezentarea Uniunii Culturale a
Rutenilor din România**

I. Denumire și origini

Rutenii sau rusinii sunt locuitorii unei zone din inima Europei Central Răsăritene, la nord și la sud de Munții Carpați. Teritoriul de baștină, cunoscut și sub denumirea de Rusia Subcarpatică, se întinde în părțile limitrofe ale Ucrainei, Slovaciei și Poloniei¹. Denumirile sub care mai sunt cunoscuți sunt multiple: **ruși carpatini, rusini, rusini carpatini, rusini ucrainieni, carpatoucrainieni, rusini-nordcarpatini, ruteni, ruteni-subcarpatini, ruteni transcarpatini, urorusini, maghiaro-rusini, rusini americani**². Cea mai sugestivă denumire, consacrată în secolul al XIX-lea de poetul Aleksander Duchnovyc este cea de *carpato-rusyn* sau simplu *rusyn*, ca moment al redeșteptării naționale. În acest context s-a afirmat deviza: *Am fost și voi rămâne rusyn*³.

Originea noastră este și astăzi neelucidată. Este evident că rusinii fac parte din ramura slavilor, desprinsă din marele trunchi indo-european. Există o teorie care susține că rusinii sunt urmași ai unor populații celtice slavizate, pe care Caesar îi pomenește în *Comentario de bello Gallico*. Chiar denumirea de ruteni ar fi o

¹ Dr. Paul Robert Magocsi, *Carpatho-Rusyns*, published by The Carpatho-Rusyn Research Center, 1995.

² The Rusin Association of Minnesota. The Rusin Association Home Page. *Articles of Interest from TREMBITA*.

³ Dr. Paul Robert Magocsi, *Op.cit.*

perpetuare după slavizare, pentru că ei sunt pomeniți, avându-i ca vecini în Galia Narbonensis, pe *arverni* și pe *santoni*. Pliniu îi include pe ruteni printre *aquitani*. Aceste comentarii despre originea rusinilor sau rutenilor sunt reluate în Evul Mediu de Georg Reicherstorffer⁴. Autorul menționat a fost prezent în mai multe rânduri în Moldova⁵. De asemenea, făcând referire la originea lor, îi pomenește Enea Silvio Piccolomini⁶. Descriind Transilvania, menționează că la nord se învecinează cu **roxanii**, cunoscuți la vremea redactării operei sale sub numele de **ruteni**⁷. Spre deosebire de Reicherstorffer nu citează nici o sursă, dar se observă că și el susține ideea că rutenii sunt urmașii unei populații celtice slavizate.

Evident, aceste afirmații nu pot fi considerate ca sigure în totalitate, dar nici nu pot fi neglijate cu atât mai mult, cu cât tocmai în arealul locuit de rusini, cu câteva secole înainte, au locuit diverse triburi celtice.

⁴ *Tesaurul de Monumente istorice pentru Români*, București, 1864, III, pp.125-144; *Călători străini despre țările române*, vol. I, București, 1968, pp. 194-203.

⁵ *Călători...*, I, pp. 181-186. Este sas născut la Sibiu, ale cărui date nu le cunoaștem exact. Temporal, poate fi încadrat în intervalul ante 1500- post 1550. Aflat în slujba împăratului Ferdinand I, este trimis sol la curtea lui Petru Rareș, pentru a-l atrage de partea acestuia în conflictul cu Ioan Zăpolya. Cu această ocazie redactează *Chorographia Moldovei*, în care vorbește despre ruteni.

⁶ *Călători...*, I, pp. 469-470. Celebrul umanist italian. A trăi între anii 1405-1464. A fost preocupat, printre altele, de originile popoarelor europene elaborând *Historia rerum ubique gestarum locorumque descriptio*, mai cunoscută sub titlul *Cosmographia*, tipărită în anul 1501. A devenit papă sub numele de Pius al II-lea (1458-1464).

⁷ *Ibidem*, p.472.

II. Breviar istoric

Am delimitat teritoriul ancestral, considerat ca leagăn al rusinilor, denumindu-l Regiunea Transcarpatică. Care este timpul istoric prin care descoperim limita temporală inferioară a ontosului rusin? Există ipoteze istorice, care îi plasează undeva mai jos spre mijlocul ecolului al XIX-lea. Un moment semnificativ pentru istoria Europei Central Răsăritene este așezarea ungarilor în Panonia. Una din mărturisirile semnificative ale evenimentului este *Gesta Hungarorum*, mai cunoscut în literatura română de specialitate drept *Cronica Notarului Anonim al Regelui Béla*. În istoria maghiară au fost patru regi cu acest nume: Béla I (1061-1063), Béla al II-lea (1131-1141), Béla al III-lea (1173-1196) și Béla al IV-lea (1235-1270). Părerile cu privire la relația lui *Anonymus*, cu unul dintre cei patru regi sunt diverse, fără a exista argumente de netăgăduit în favoarea vreunui dintre ei. Indiferent de regele pe care l-a slujit este evident că *Gesta Hungarorum* este bazată pe de o parte pe sursele externe, pe de altă parte pe tradiția internă. Este deci o compilație ulterioară, cronicarul fiind, probabil, o înaltă față bisericească, deosebit de cultă. Cu toate acestea trebuie să menționăm că, din păcate, este pentru noi astăzi o sursă incompletă.

Anonymus descrie originile ungarilor, drumul parcurs de ei din Asia până la cucerirea Pannoniei. În drumul lor ei străbat **Ruthenia**. În urma unor lupte, ungurii conduși de Álmos, reușesc să-i învingă pe rutheni și cumani. Învinșii acceptă să plătească tribut și să-și trimită fii în prizonierat la învingător. În același timp – atenție! – i-au recomandat lui Álmos să se așeze în Pannonia, motivând că este un ținut mănos, străbătut de Dunăre și Tisa, locuit odinioară de regele Attila și, la acel moment, de slavi, bulgari și vlahi, adică păstorii Romanilor. Mulți rutheni i-au însoțit pe unguri în Pannonia⁸. Fără a nega importanța cronicii, trebuie să-i subliniem lacunele și impreciziile. În primul rând **Ruthenia** este un teritoriu nedelimitat, fapt sesizat și de unul din traducătorii cronicii în limba română, George Popa-Lisseanu. Pentru *Anonymus*, ruthenii sunt de fapt toți slavii pe care-i întâlnesc ungurii în drumul lor spre Pannonia, mai puțin cei găsiți acolo. Să observăm că majoritatea ungarilor se așezaseră, în timpul conflictului cu ruthenii și cumanii, în Galiția, care nu este nimic altceva decât cnezatul Haliciului. Ceea ce este foarte important de subliniat este atestarea termenului de **ruthean**, e adevărat cu o conotație neclarificată pe deplin. Dar nu poate fi, în atari condiții, acceptată ideea acreditată în unele

⁸ *Chronicon Anonymi Belae Regis Notarii. Gesta Hungarorum-Cronica Notarului anunim al regelui Béla. Faptele ungarilor*, Tradusă din limba latină de Mihail Bésán, notar public regal în Lugoj, Sibiu, 1899, pp. 26-31; *Anonymus Notarius, Gesta Hungarorum. Faptele ungarilor*, Traducere, prefață, introducere și note de G. Popa-Lisseanu, Editura Mentor, 2001, pp.30-33, 85-88.

dicționare că el reprezintă denumirea ucrainienilor din fosta Austro-Ungarie⁹.

Principala lor ocupație îl constituie păstoritul. Istoricii maghiari consideră că modul lor de viață este similar cu cel al românilor, de aceea adeseori, ei au fost numiți **vlahi**. Organizarea prestatală sau poate chiar statală ilustrează existența unor **ducate ale rusinilor**. O altă variantă ar fi că abia în secolul al XIII-lea au emigrat din Galiția în zonele muntoase nelocuite ale comitatelor Maramureș, Bereg, Ung și Zemplén. Dar mai înainte, totuși, grupuri mici pot fi întâlnite în Regiunea Transcarpatică, aparținătoare în secolul al XI-lea Ungariei. În anul 1031 în *Almanahul Hildersheim* se menționează existența unui *dux Ruizorum*, care, potrivit unor istoricii maghiari, este cu siguranță un conducător al rusinilor, poate ducele Imre, urmașul declarat al regelui Ștefan. În secolul următor avem o altă știre care menționează că arhiepiscopul de Salzburg trimite o solie la regele maghiar, fie Ștefan al II-lea, fie Béla al II-lea, care în acel moment se afla în *marchia Ruthenorum*. Și *Anonymus* pomenește localități – Rusovce azi – care sunt susceptibile ca fiind reședințe ale unor fruntași ruteni¹⁰.

Toate acestea ilustrează cel puțin existența unor formațiuni prestatale ale rusinilor, care sunt în conflict cu regatul maghiar, pentru că acesta dorea să-și impună suzeranitatea. Se pare că efortul,

⁹ *Dicționarul explicativ al limbii române. DEX*, București, 1975, p. 821.

¹⁰ Zoltán Ács, *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*, Kossuth Könyvkiadó, 1996, pp.58-59.

pe parcursul a două secole este încununat de succes, regii maghiari reușind să impună suzeranitatea Ungariei asupra Ruteniei. Autoritatea acestora este mai mult sau mai puțin efectivă. Cert este că ea are enorm de suferit în timpul mării invazii tătaro-mongole. Ținând cont de realitatea existentă, suveranul maghiar trebuie să fie mult mai apropiat de vasalul său pentru că spectrul unei noi invazii apărea ca iminent. Regele Béla al IV-lea se justifică suveranului pontif, pentru că un rege apostolic cu greu se putea înrudi cu ortodoxii¹¹. De altfel el nu a precupețit nici un efort în lupta contra tătarilor. A căutat diverși aliați, printre care și ruteni, care s-au așezat masiv în Ungaria, nerefuzând nici colaborarea unor păgâni, așa cum menționează un hrisov din anul 1267¹².

În anul 1247 este atestat voevodul *Olah*. Misionarul italian Giovanni da Pian del Carpine, în drumul său spre curtea hanului, trece prin Moldova și îl pomenește¹³. Unii îl consideră rutean¹⁴ dar este evident că nu putea fi decât român¹⁵. În aceeași perioadă, în anul

¹¹ Paul Lendvai, *Ungurii*, Humanitas, București, p.62 : *În interesul creștinătății și cu prețul umilirii majestății noastre regale, pe două dintre fiicele noastre le-am măritat cu cneji ruteni, pe a treia însă cu unul polonez pentru ca prin aceștia și prin alți străni din răsărit să primim știri despre misterioșii tătari.*

¹² *Ibidem*, pp.65-66: *Din păcate, acum cu păgânii ne apărăm țara și cu ajutorul lor îi stăvilim pe dușmanii bisericii.*

¹³ *Ystoria Mongalorum*, IX, 49, în *Itineraria et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV*, Quaracchi, 1929, p.429.

¹⁴ *Istoria României*, vol.II, București, 1962, p.160.

¹⁵ Gheorghe I.Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, 1980, pp.156-157.

1277, are loc o confruntare militară între **bruteni** și **Blaci**¹⁶. Sigur că primii trebuie să fi fost ruteni, rusini, care din acest motiv nu reușesc să-l ajute pe regele Boemiei, Ottokar al II-lea, în războiul purtat cu împăratul Rudolf de Habsburg¹⁷.

Detaliile istorice, adeseori, se completează cu cele geografice. Ele provin frecvent de la călători străni, care în mod cert pot fi suspectați că nu strălucesc prin exactitate dar nu pot fi bănuți că sunt rău intenționați și deformează relitatea. La sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul celui următor, un militar german este prezent în țările române¹⁸. Pentru Moldova folosește o denumire interesantă: Mica Valahie¹⁹. Ea se învecinează cu Rusia Mică²⁰ a cărei capitală este la Liov²¹. Opera sa este de fapt un jurnal de călătorie²².

În Europa Central Răsăriteană rusinii, mai mult sau mai puțin organizat, migrează în diverse zone. Un document din anul 1326 menționează că în comitatul Nógrád s-au așezat rusini, chemați din Galiția încă de pe vremea regelui Koloman Cărturarul (1095-1116),

¹⁶ Thomas Tuscus, *Gesta imperatorum et pontificum*, în *Monumenta Germanicae Historia. Scriptores*, tom XXII, p.525.

¹⁷ Aurelian Sacerdoțeanu, *În jurul unei lupte a românilor cu rutenii în anul 1277*, în *„Arhivele Olteniei”*, XIII, 1934, pp.276-286; Gheorghe I. Brătianu, *Op.cit.*, pp.166-172.

¹⁸ *Călători ...*, I, pp.26-27. Johann Schiltberger (1381-după 1438), originar din Bavaria, a vizitat Țara Românească și Moldova în două rânduri. A luat parte la bătălia de la Nicopole (1396), pe care o descrie, apreciind rolul jucat de Mircea cel Bătrân în acel conflict.

¹⁹ *der clainen Walachei*.

²⁰ *Clain Reyssen*.

²¹ *Lempurgk*.

²² Valentin Langmantal, *Hans Schiltbergers Reisebuchnach der Nürnberger Handschrift herausgegeben ...*, Tübingen, 1885.

întemeind câteva așezări²³. Fenomenul continuă, pentru că în anul 1475, este pomenit Stepan, meșetr de ciubote, originar din Suceava²⁴, ca cetăean al Liovului²⁵. În același secol, în comitatul Bereg, din Ungaria, există o zonă locuită exclusiv de ruteni, cu cincisprezece sate. Fiecare cneaz participa la alegerea voievodului. Acesta avea și puteri judecătorești, de primă instanță, apelul fiind judecat de comite²⁶. Aici trebuie să observăm că rutenii, similar cu românii din Transilvania, deși sunt constrânși să respecte normele juridice și administrative impuse comitatelor, se bucură de o largă autonomie administrativă și juridică. Scrisul istoric maghiar leagă **dreptul rutean**, paralel cu cel românesc, de ocupațiile acestora, păstoritul, care determină o amplă și perpetuă transhumanță²⁷. Interpretarea este oarecum forțată pentru că, am văzut, rutenii sunt pomeniți încă din secolul al XI-lea ca sedentari iar voevodul are atribuții de primă instanță în plan juridic.

În secolele al XV-lea și al XVI-lea rutenii sunt răspândiți pe un areal impresionant. Un raport cu valențe militare²⁸ localizează Moldova, pomenind unii vecini²⁹.

²³ Zoltán Ács, *Op.cit.*, p.59.

²⁴ *rubricerdo Soczawia*.

²⁵ Czolowski, *Pomniki dziejowe Luwowa z Archiwum miasta*, II, p.337.

²⁶ Zoltán Ács, *Op.cit.*, p.59.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Călători ...*, I, p.248. Scrisoarea dalmatului Tranquilius Andronicus din Tráu către Ian Tarnowski, comandant suprem al armatei regatului Poloniei.

²⁹ Andrei Veress, *Acta et epistolae relationum Transilvaniae Hungariaeque cum Moldova et Valachia*, vol.I, (1468-1540), Budapest, 1914, pp.242-244: *Moldova este așezată cu capul spre miazănoapte și pustiurile scitice; se mărginește la apus*

În Ungaria crește numărul comitatelor unde sunt așezați ruteni. Conform unor autori sedentarizarea lor este anevoioasă, dar în contact cu ungurii și slovacii, purtători ai unor culturi superioare, îi determină să-și schimbe modul de viață. Sunt în număr mare prezenți în orașele miniere, deși minerii erau supărați pe ei deoarece, prin păstorit, au distrus puietul silvic, atât de necesar la maturitate pentru industria minieră³⁰. Exagerările sunt evidente, reprezentând o interpretare forțată, nesusținută de mărturii istorice.

Secolul al XV-lea deschide, pentru Europa Central Răsăriteană, o ascensiune evidentă a puterii otomane. Regatul Ungariei este foarte mult slăbit prin puternicul război țărănesc din anul 1514, în care țărănimea dependentă, în primul rând, este nemulțumită de împovărătoarele obligații feudale. Gheorghe Doja adună sub comanda sa iobagi, păstori, haiduci, orașeni săraci, lucrători de la mine și ocne, maghiari, români, sârbi, slovaci și ruteni. Nobilimea reușește să curme “flagelul” care, după cum constatăm, nu face distincții etnice. Nemulțumiții provin din cvasitotalitatea etniilor Ungariei și Transilvaniei. Consecințele sunt dezastruoase. La Mohács, armata regală este zdrobită și dezmembrarea Ungariei nu poate fi evitată³¹. Și acest context demonstrează tendențiozitatea aprecierilor despre ruteni, ca retardați față de alte etnii din Ungaria și

cu rutenii care sunt sub stăpânirea polonilor.

³⁰ Zoltán Ács, *Op.cit.*, p.59.

³¹ *Istoria României*, vol.II, p.600; András Gergely, *Istoria Ungariei*, București, 2000, pp.32-33; *Istoria Românilor*, vol.IV, București, 2001, pp.503-507.

Transilvania. Adevărul este că regimul feudal, prin coordonatele sale, a creat o polarizare nobili-nenobili, care a determinat o diminuare a capacității de ansamblu privind funcționarea societății.

După dezastrul de la Mohács, o mare parte din Europa Central Răsăriteană își modifică hotarele. Rivalitatea austro-otomană este firul roșu al istoriei bătrânului continent în această epocă. Ungaria de vest revine Austriei, iar partea estică se transformă într-un stat vasal Imperiului Otoman, care încearcă în repetate rânduri, fără succes, să ocupe Viena și să pătrundă spre inima Europei. Din anul 1541 statul maghiar dispare în totalitate, împărțit între austrieci și turci, iar Transilvania devine principat autonom sub suzeranitate turcească. Moldova și Țara Românească, aflate sub dominație otomană, încearcă să ducă o politică proprie fie de atenuare, fie de înlăturare a regimului turcesc. Punctul culminant îl reprezintă domnia lui Mihai Viteazul (1593-1601) care, pentru prima dată în istoria românilor, reușește să unească sub sceptrul său Transilvania, Țara Românească și Moldova.

Un alt german, despre care am mai amintit, Georg Reicherstorffer, într-unul din tomurile sale, *Chorographia Moldovei*, ne oferă date mai ample despre rusini³². Nici el nu este hiperexact. Uită să precizeze că teritoriul locuit de ei este Rusia Roșie și nu

³² *Călători....*, I, p.197: *Astăzi ei sunt așezați între moldoveni, poloni, tătari și locuitori Munților Carpați. Țara lor se numește Rusia și este tăiată în două de pădurea Hercinică. Ei mărturisesc credința lui Pavel. Printre ei sunt puțini creștini; vorbesc o limbă puțin deosebită de a polonilor.*

Rusia. Rusinii, fiind ortodocși, nu sunt considerați creștini de autorul amintit. Dar ceea ce trebuie subliniat în mod necesar este faptul că deși nu putem vorbi despre un stat al rusinilor, totuși teritoriul locuit de ei are o determinare distinctă, fiind delimitat geografic de Reicherstoffer. Opera acestuia a fost supusă unei analize critice deja de către contemporanii săi. Sebastian Münster îi trimite lui Johann Honter *Chorographia Transilvaniei* și *Chorographia Moldovei*. Într-un răspuns datat cu probabilitate în anul 1545³³, Honter consacră un amplu paragraf rutenilor³⁴. Observația sa clarifică gravele inexactități comise de Reicherstorffer. Ortodocșii sunt tot creștini, dar printre aceștia nu a pătruns încă Reforma.

Rutenii apar pomeniți, nu foarte pe larg, și în timpul domniei lui Petru Rareș (1527-1538). El este prezent în Transilvania, în conflictul dintre împăratul Ferdinand și Ioan Zápolya. La început este adversar al împăratului, apoi aliat al acestuia, printr-un tratat încheiat în anul 1535. În acest context ajunge și adversar al Poloniei, care sprijină temporar Poarta Otomană. Îl atrage în schimb de partea sa pe domnul Țării Românești, Vlad Vintilă (1530-1532). Un raport³⁵, redactat la Mediaș la 13 martie 1533, adresat regelui Poloniei,

³³ *Ibidem*, p.204.

³⁴ *Ibidem*, p.206: *Așadar, rutenii, rușii, bulgarii, românii, geții și cei de-o seamă cu ei mărturisesc credința creștină în același fel ca și popoarele bisericii apusene, după cum o numesc ei, afară numai de o oarecare deosebire care se află în slujire și în limbă și de faptul că sunt lipsiți de predicatori, ceea ce este o mare nenorocire, din care cauză s-au strecurat în biserică mai puține rătăciri.*

³⁵ *Acta Tomiciana*, vol.XV, pp.189-191, doc.142; Ilie Corfus, *Activitatea diplomatică în jurul conflictului dintre Petru Rareș și Polonia*, în "Romanoslavica", X (1964), p.329.

Sigismund I, de către solul acestuia în Turcia³⁶. Acesta menționează eforturile domnitorului moldovean de a zădărnici încercuirea țării sale de către coaliția polono-otomană. Domnul Moldovei îi trimite scrisori, redactate cu **litere rutenești**, castelanului care nu le poate citi. Iată din nou termenul este folosit generic pentru a desemna alfabetul chirilic.

O nouă precizare geografică apare la Anton Verancsics³⁷, pomenind **Rutenia**, fără o localizare exactă³⁸.

Nu se putea ca impactul Reformei să nu se resimtă în context general dar și cu referire la rusini. Principiile sale au atins în special lumea catolică. Pentru început se impune luteranismul, mai ales în mediile germane. Brașovul, începând cu 1541-1542, este bastionul lor pentru ca în anul 1553 să fie ales un episcop. Treptat luteranismul se impune și printre unguri iar în anul 1554 s-a instituit Episcopia bisericii luterane maghiare. După scurt timp calvinismul are câștig de cauză în rândurile nobilimii maghiare. Curând, în anul 1564, este ales și un episcop calvin. Cea de-a treia dimensiune a Reformei este antitrinitarianismul, o negare a dimensiunilor divine ale Sfintei Treimi. În anul 1569 principele Transilvaniei permite libera interpretare a *Evangheliilor*. Alături de catolicism, cele trei

³⁶ *Călători...*, I, p.341. Petre Opalinski (? – 1551), castelan de Lodz.

³⁷ *Călători...*, I, pp.393-396. Anton Verancsics (1504-1543), dalmat din Tráu, cu studii la Padova. Ajunge în Transilvania ca preposit al capitlului Principatului. Deși nu a vizitat Țara Românească și Moldova a redactat în opera sa, scrisă probabil după 1549, un capitol intitulat *De situ Transylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae*.

³⁸ *Monumenta Hungariae Historica Scriptores*, II, p.128; *Călători ...*, I, p.400: *Iar Moldova se mărginește la miazănoapte cu Rutenia*.

confesiuni reformatate, devin religii recepte excluzând ortodoxismul din rândul confesiunilor oficiale.

Eforturile catolicilor de a zădărnici Reforma sunt percepute și de ruteni ca atare. Sfântul Scaun intensifică propaganda procatolică prin emisarii săi. Antonio Possevino³⁹ menționează că lupta anti-Reformă, pe filiera educației, necesită în Transilvania atragerea românilor. În aceste planuri sunt cuprinși și **ruteni**⁴⁰.

Contextul prozelitismului catolic presupune și organizarea luptei antiotomane. În cele mai multe cazuri în fruntea acestor coaliții este suveranul pontif. Atunci când se evaluează puterea creștinilor el primește o serie de rapoarte⁴¹. Un astfel de document analizând țările române amintește și vecinii, printre care sunt **rutenii**⁴².

Răspândirea catolicismului presupune nu numai combaterea ideilor reformiste ci și atragerea de noi adepți din rândul

³⁹ *Călători străini despre țările române*, vol.II, București, 1970, pp.527-534. Antonio Possevino (1533-1611) este un italian din Mantova, cu studii în orașul natal și la Padova, devenind ecleziast (1557). Dedicându-se luptei contra ereticilor ajunge în Transilvania, unde stă doar o lună și jumătate. Cercetează documente iar pe baza lor, coroborate cu observațiile proprii, redactează o descriere intitulată *Transilvania*, publicată de Andrei Veress, *Fontes rerum Transilvanicarum*, t.III, Budapeșt, 1913.

⁴⁰ Giacomo Bascapè, *La relazzioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI*, Roma, 1935, pp.63 și urm. ; *Călători ...* , II, p.589: ... *câțiva buni ruteni ... din Transilvania*.

⁴¹ *Călători străini despre țările române*, vol.III, București, 1972, pp.198-199. Descrierea anonimă a Moldovei (1587), lucrare destinată papei Sixtus al V-lea pentru a analiza dacă Moldova este capabilă să participe la o eventuală campanie antiotomană. Textul a fost publicat de Ion Filitti, *Din arhivele Vaticanului*, vol.II, București, 1941, pp.43-48.

⁴² *Ibidem*, p.589: *Valahia este mărginită la răsărit de Marea Neagră, la sud de Dunăre, la apus de Transilvania, la sud de Rusia [Rusia Roșie – n.n.] și se împarte în Țara Românească – Transalpina – și Moldova*.

necatolicilor, în primul rând a ortodocșilor. Misionarii⁴³ au un rol important în acest sens. Unul dintre ei, Andrea Bobbi, face o serie de propuneri care presupun o corelare a eforturilor moldovenilor cu **rutenii**⁴⁴. La 23 decembrie 1595, rutenii din Galiția au încheiat cu papa Clement al VIII-lea o unire, care însemna adoptarea credinței catolice dar cu păstrarea ritului ortodox⁴⁵.

Așa cum am mai contatat misionarii catolici au obligații complexe realizând descrieri ample ale țărilor sau ținuturilor pe care le vizitează⁴⁶. Referirile la **ruteni** sunt în strânsă legătură cu Moldova⁴⁷. Menționează și o invazie tătărească suferită de Moldova. **Țara Românească și Rutenia**⁴⁸.

⁴³ *Călători străini despre țările române*, vol. IV, București, 1972, pp.188-189. Andrea Bobbi din Faenza zis Andrea din Forli (c.1540-1604), misionar catolic italian, ucis în Moldova de tătari. Călugăr dominican, ajunge la Istanbul de unde în anul 1600 vine în Moldova, însoțindu-l pe episcopul catolic de Argeș și Bacău, Bernardino Quirini, susținător al lui Ieremia Movilă și Mihai Viteazul, conform ordinilor suveranului pontif. Întocmește un raport asupra stării catolicismului în Moldova.

⁴⁴ “*Cercetări istorice*”, IV, 2, Iași, 1928, pp.87-90; *Călători ...*, IV, p.194. Andrea Bobbi dorește să introducă celibatul preoților la moldoveni conform reușitei dominicanilor în rândul preoților ruteni.

⁴⁵ Ion Nistor, *Români și Rutenii din Bucovina*, București, 1915, p.84.

⁴⁶ *Călători străini despre țările române*, vol. V, București, 1973, pp.11-13. Paolo Bonnicio din Malta (? – după 1632), călugăr minorit conventual, ajunge în Moldova pe baza misiunii apostolice a lui Andrea Bogoslavič, care avea dreptul conform patentei pontificale să fie însoțit de alți șase călugări. El întocmește un raport asupra situației Moldovei, pledând pentru înființarea unui semniar catolic la Suceava unde să studieze moldovenii și secuii, pusă sub autoritatea unei episcopii de Siret, reînființată. Bonnicio ar fi dorit să conducă el însuși seminarul.

⁴⁷ *Diplomatarium Italicum*, II, pp.332-339; *Călători...*, V, p.18: *Fluviul Nistru sau Tiras desparte Moldova de Rutenia; ... Moldova are o întindere de vreo patru zile de mers de-a lungul Nistrului, începând de la Sniatyn se întinde până la Rașkov, care este vecin cu Orheiul; de o parte este Rutenia de cealaltă parte Moldova.*

⁴⁸ *Călători...*, V, p.19: ... *cu măcel și cruzime...*

Pe măsură ce trece timpul descrierile geografice câștigă în exactitate și rigoare științifică. David Frölich⁴⁹, un adevărat savant, enciclopedist rezușește o operă geografică în stil baroc, preiluminist, având referire la **Rutenia**⁵⁰.

Acțiunea catolică în spațiul ortodox este și în situația de a fi contracarată așa cum se întâmplă cu un memoriu redactat în anul 1685⁵¹ oferă o serie de date despre moldoveni, în convergență cu **rutenii**⁵².

În anumite situații, pentru un occidental⁵³ lumea Europei Central Răsăritene este o lume exotică, greu de înțeles și, de aceea,

⁴⁹ *Új Magyar Irodalmi Lexicon*, Budapest, 1994, p.626; *Călători...*, V, pp.43-44. David Frölich (1595-1648), polihistor, medic, matematician, astronom de renume european, este originar din Kezmark, centru comercial din Munții Tatra. Studiile și le face în Ungaria și Germania (Frankfurt am Oder). Vizitează numeroase regiuni ale Europei printre care și Transilvania. A redactat o bogată operă tipărită, mai ales calendare. Opera geografică cuprinde o descriere a Transilvaniei, preluând elemente importante din opera lui Georg Reichstorffer.

⁵⁰ David Frölich, *Medulla Geographia Practicae*, Typis Bartphentibus, Anno 1639, pp.363-364; *Călători...*, V, p.45: *Transilvania are ca vecini la apus Ungaria, // la miazănoapte Rutenia, la răsărit Moldova și la miazăzi Țara Românească.*

⁵¹ I.C.Filitti, *Un raport catolic despre Moldova la sfârșitul secolului al XVII-lea*, în "Revista Istorică", iulie-septembrie 1926, pp.193-199.

⁵² *Călători străini despre țările române*, vol.VII, București, 1980, p.394: *Limba lor [a moldovenilor – n.n.] este o amestecătură de multe limbi, italiană, latină, spaniolă, ruteană, greacă, și încă alt element care poate să fie al lor propriu, dar mai aporape de italiană și mai puțin de spaniolă.*

⁵³ *Călători...*, VII, pp.563-564. Giovanni Battista de Burgo (? – 1689), englez stabilit la Roma, cu nume italianizat, devenind misionar catolic. Călătorește în Imperiul Otoman, la Istanbul, de unde ajunge în Țara Românească și Moldova, trecând prin Târgoviște, Iași., Suceava, apoi prin Galiția, ulterior la Moscova.

unele relatări sunt inexacte. **Rutenii** sunt considerați musulmani⁵⁴, ceea ce evident este total neadevărat.

În secolul al XVII-lea principala ocupație a **rutenilor** o constituie păstoritul, care presupunea transhumanța. Primăvara urcau în munți, așezându-și stânele lângă izvoare și foarte departe de localități pentru a putea comercializa în primul rând produsele lactate și pentru a obține alte alimente. Ei practicau și meșteșugurile casnice, prelucrând lemnul sau lucrând la războiul de țesut. De asemenea se ocupau de comerțul cu animale. Primăvara, în Maramureș, Bucovina, Moldova și Transilvania, cumpărau tineret de cornute mici și mari. Vara comercializau lapte și produse lactate. Toamna în marile târguri de animale le vindeau cumpărătorilor veniți din Moravia, Silezia, Polonia⁵⁵. În această perioadă, **rutenii** asemănător cu românii, sunt locuitori ai satelor, practicând o economie cvasiatarhică, încercând să producă în gospodărie cvasitotalitatea produselor de care aveau nevoie. Alimentul de bază îl constituia porumbul, prelucrat și preparat ca mămăligă⁵⁶.

Sfârșitul secolului al XVII-lea marchează redimensionarea Europei, făcându-se trecerea de la mica la marea Europă. Imperiul Habsburgic devine o mare putere prin pacea de la Karlowitz (1699),

⁵⁴ *Viaggio di cinque anni di Asia, Africa e Europa di d.Giov.Battista de Burgo, abate clarense e vicario apostolico d'Irlanda*, Milan, 1689, I-III; *Călători...*, VII, p.567.

⁵⁵ Zoltán Ács, *Op.cit.*, p.60; Dimitrie Dan, *Rutenii din Bucovina*, Schiță etnografică, în *Analele Academiei Române*, Seria II, Tom XXV, Memoriile Secțiunii Literare, p.35.

⁵⁶ Zoltán Ács, *Op.cit.*, pp.60-61.

reușind să ocupe integral Ungaria, Croația, Transilvania și, peste câțva timp, Bucovina (1774). Este momentul când o importantă parte a **rusinilor** sunt integrați în imperiu. Viena este impetuoasă atât militar cât și în plan administrativ și religios. Rigoarea germană își asociază spiritul Contrareformei, astfel încât nimic să nu-i poată sta în cale. Noua structură instituțională și prozelitismul catolic sunt simbioza care asigură preponderența austriacă în Europa Central Răsăriteană.

Desigur, austriecii nu au putut să se impună fără nici o opoziție. Ar fi fost pentru Viena un vis prea frumos. Reforma a avut un teren fertil în Transilvania și Ungaria mijlocie, ocupată inițial de turci. Mari familii nobiliare sunt fidele noilor confesiuni reformate. Au o forță economică deosebită prin latifundii și numărul de țărani dependenți aflați în proprietatea lor. Familia Rákóczi, de exemplu, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, primește pe domeniile sale un număr însemnat de **ruteni**, care-și mențin privilegiile lor cneziale. Paralel, au loc colonizări spontane⁵⁷. Steagul luptei antihabsburgice îl ridică Francisc Rákóczi al II-lea. Armata sa, destul de redusă inițial, avea puțini soldați instruiți și mai mult cete de țărani unguri, slovaci și **ruteni**, înarmați conform statutului lor, a vând furci de gunoi și coase. Însuși conducătorul răscoalei, Francisc Rákóczi al II-lea, relatează emoționat cum l-au primit **rutenii**. Ajuns în ducatul Munkacevo, s-a răspândit vestea sosirii sale. Un rutean

⁵⁷ *Ibidem*, p.59.

bătrân, Petronius Kamenszky, egumenul unei mănăstiri rutene, care îl cunoștea din copilărie, având lacrimi de bucurie în ochi l-a însoțit până la hotare. Rutenii l-au întâmpinat cu bucurie și credință, punându-se în slujba sa, îngenunchind în fața lui. Conform amintirilor sale, și-au trimis acasă soțiile și copiii și s-au înrolat în oastea sa menționând că îl vor urma până la moarte⁵⁸. Lupta sa nu a avut sorți de izbândă. În anul 1711 imperialii au reușit să înfrângă această răscoală antiaustriacă⁵⁹.

Încă de la început autoritățile austriece au făcut tot ce le-a stat în putință ca să-și consolideze stăpânirea în noile regiuni anexate. *Diploma Leopoldină*, din 16 februarie 1699 este prima diplomă de acest gen și are un caracter general făcând referire la românii, greci și **rutenii** din Unagria, Croația, Slavonia și Transilvania⁶⁰. Acest plan constă în acceptarea **modelului rutean** a prevederilor Consiliului de la Florența (1439), aplicat, cum am arătat mai sus, de papa Clement al VIII-lea în Galiția, din anul 1595. Conform lui ortodocșii își mențin ritul oriental, dar acceptă că papa este șeful bisericii creștine, existența purgatorului, suficiența pâinii nedospite pentru cuminecătură, purcederea Duhului Sfânt atât de la Dumnezeu Tatăl cât și de la Dumnezeu Fiul⁶¹. Semnificația acestei diplome este covârșitoare și pentru imperiali dar și pentru ortodocșii cărora li se

⁵⁸ *Ibidem*, p.97.

⁵⁹ *Istoria României*, vol.III, București, 1962, p.244; Paul Lendvai, *Op.cit.*,p.162.

⁶⁰ Nikolaus S.J.Nilles, *Symbolae ad illustrandum historiam ecclesiae orientalis*, I, pp.224-227.

⁶¹ *Istoria României*, I, p.239.

aplică. Toți cei uniți cu Biserica Romei se bucură de scutiri de dări de privilegii egale cu cele ale celor de rit latin. Sentințele diplomei sunt evident politice, imperialii căutând să-și consolideze stăpânirea în noile teritorii iar noii supuși să obțină drepturi de care nu se bucurau până la acea dată⁶².

Unirea rutenilor și românilor ortodocși din Imperiul Habsburgic cu Biserica Romei este un rezultat al Contrareformei. Rutenii din Ungaria superioară, adică o parte a **Ruteniei**, au realizat unirea ca o a doua etapă, în anul 1646, după unirea realizată în Galiția în timpul pontificatului lui Clement al VIII-lea. Este numit un vicar apostolic, Iosif de Camellis, la Munkacevo (1689), ceea ce a fost un succes al Vienei. Părțile nord-vestice ale imperiului devin un teren al confruntărilor dintre catolici și ortodocși. Calvinii, de această dată, susțin cauza ortodocșilor, dorind numirea unui episcop ortodox în Transilvania, sperând astfel în atenuarea efectelor Contrareformei⁶³. Unirea a avut, evident, momentele ei de descumpănă. Rutenii care părăseau Galiția și se așezau în Bucovina, mai ales după 1774, când această provincie a fost anexată Austriei, reveneau la ortodoxie. De aceea s-a pus problema instalării unui episcop greco-catolic, eventual la Rădăuți, adus de la Munkacevo sau de la Oradea. Situația este mai complicată decât în Transilvania sau Galiția, pentru că în Bucovina greco-catolicii români erau mai puțini autohtoni și mai mult veniți

⁶² David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1994, p.137.

⁶³ Mihai Bărbulescu, Dennis Deleant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *Istoria României*, București, 1998, p.285.

din Transilvania și Ungaria. Până la 1848 românii bucovineni se opun rutenilor greco-catolici și prozelitismului lor în rândul ortodocșilor. Episcopatul greco-catolic al rutenilor de la Lemberg, face eforturi susținute ca rutenii emigrați în Bucovina să nu-și părăsească credința⁶⁴. Unirea cu Biserica Romei a însemnat și apariția unor tipărituri religioase cum este *Cathechismul*, din 1726, apărut la Târnavia, pentru uzul **rutenilor** uniți⁶⁵.

Revoluția de la 1848 a determinat o ridicare a întregii Europe, încercându-se o remodelare a societății. Lupta pentru libertate, împotrivirea la dominația bunului plac al neoabsolutismului au permis afirmarea deplină a cvasitotalității popoarelor Europei. Austria este zguduită din temelii și se părea că nu va putea face față tendințelor centrifuge manifestate de conglomeratul de naționalități din componența sa. Conducătorul **rusinilor**, Adolf Dobrianskyj, prezintă Vienei un plan pe baza căruia trebuia să se constituie o provincie autonomă: **Rutenia**. Înăbușirea revoluției zădărnicește aceste deziderate.

Afirmarea identității naționale a **rusinilor** în diferitele momente ale istorie lor a determinat punctul culminant al acestui proces. În anul 1918 s-au constituit **Consilii Naționale Rusine** la Ungvar, Preșov și Sighet. Rusinii au rămas răspândiți în spațiile Europei Central Răsăritene fără a reuși să-și constituie un stat

⁶⁴ Ion Nistor, *Op.cit.*, pp.84-90.

⁶⁵ Constantin C.Giurescu, *Istoria Românilor*, vol.III, Partea a doua, București, 1946, p.911.

național. Doar în Cehoslovacia, între anii 1919-1938, a funcționat o regiune autonomă a rusinilor.

III. Limbă, identitate și cultură

Carpato-Rusinii vorbesc o limbă considerată est-slavă, influențată de vocabularul limbilor poloneză, slovacă și maghiară. Se scrie cu alfabetul chirilic. În secolul al XVI-lea carpato-rusinii publică o serie de cărți în rusina ancestrală sau în slavonă, predicile bisericești, aceasta fiind folosită ca limbă liturgică. În secolele al XIX-lea și al XX-lea scriitorii continuă să folosească rusina ancestrală pentru ca apoi să folosească pentru limba literară fie limba rusă, fie limba ucrainiană. Folosirea acestora a determinat problema

identității naționale. Astăzi sunt două orientări: rusină și ucrainiană. Prima îi distinge ca entitate națională distinctă. A doua spune că sunt ucrainieni și nu există o naționalitate rusină de sine stătătoare. După anul 1989 sentimentul național carpato-rusin a renăscut. În Slovacia și Polonia au renăscut eforturile pentru folosirea limbii literare rusine în educație și publicații. În Iugoslavia, în Vojvodina, a fost folosită neîntrerupt în școli și publicații, din prima decadă a secolului trecut.

Carpato-rusinii au o tradiție literară distinctă începând cu secolul al XVIII-lea. Scriitorii au utilizat rusina, slavona liturgică, rusa și ucrainiana, relevând în operele lor viața și mentalitatea poporului rusin. Temele dominante sunt dragostea pentru Munții Carpați, caracterizându-i pe rusini ca un popor răbdător, chiar fatalist, crezând că trebuie să se supună destinului și unor rațiuni exterioare, pentru că individul îi poate schimba soarta prea puțin. Părinții beletristicii carpato-rusine sunt Aleksander Duchnovyc (1803-1865) pentru regiunea Presov și a Transcarpatiei, Volodmyr Chyljak (1843-1893) pentru regiunea Lemko (Polonia) și Gabor Kostelnik (1886-1948) pentru Vojvodina.

Astăzi există în limba rusină ziare, reviste și cărți în aproape toate țările unde trăiesc carpato-rusini. Cele mai mari performanțe s-au obținut la Teatrul *Aleksander Ducknovyc* din Presov (Slovacia), la semiprofesionistul Teatru *Djadja* din Cristurul Rusesc și Novi Sad (Jugoslavia) și la teatrul de amatori al Asociației *Lemko* de la Legnica (Polonia). Cei mai prolifici și cunoscuți scriitori contemporani rusini

sunt Volodymyr Fedynsynec, Dymytro Keselya, Ivan Petrovicij și Vasyl Petrovaj (Ucraina), Anna Halgasova, Mykolaj Ksenjak, Maria Malkovska și Stefan Sucyj (Slovacia), Olena duc Fajfer, Volodymyr Graban, Stefanija Trochanovska și Petro Trochanovskij (Polonia), Natalija Dudas, Irina Hardi-Kovacevic și Djura Papharhaji (Jugoslavia), Gabriel Hattinger-Klebasko (Ungaria).

Există ansambluri folclorice profesioniste la Presov (Slovacia) și Ujgorod (Ucraina) și multe altele de amatori. Arhitectura populară a rusinilor este ilustrată în primul rând de biserici, majoritatea fiind constituite în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea.

În prima jumătate a secolului trecut rusinii au o celebră școală de pictură denumită *Barbizonul din Subcarpați* cu străluciți pictori Josyf Boksaj, Adelbert Erdeli, Fedir Manajlo și Ernest Kondratovyc. În regiunea Lemko pomenim pe artistul naiv Nikifor Drovnjak, binecunoscut în plan mondial. Dintre contemporani trebuie amintiți pictorii Anton Kassaj, Volodymyr Mykyta, Ivan Sutjev și sculptorul Mychajlo Belenin Transcarpatia. Umoristul Fedir Vico (Slovacia) a pus bazele creației având ca teme viața și renașterea carpato-rusinilor.

Există muzee cu expoziții permanente de artă populară, icoane și artă: Svidnik (Slovacia) și Ujgorod (Ucraina). Apoi la Bardejov – icoane; Medzilaborce – artă modernă; Nowy Sacz – icoane și Zydranowa.

Instituții școlare unde se studiază istoria, limba și literatura, etnografia, arta și muzica rusinilor sunt: Institutul de Studii Carpatice la Universitatea din Ujgorod (Ucraina), Institutul pentru Limba și Cultura Rusinilor (Slovacia), Departamentul pentru Filologie Ucrainiană și Rusină de la Institutul Pedagogic „Bessenyei” (Ungaria); Departamentul pentru Limbă și Literatură Rusină de la Universitatea din Novi Sad (Jugoslavia) și Centrul de Cercetări Carpato-Rusine (S.U.A.). Trebuie să amintim personalități specializate în teme carpato-rusine: Aleksander Dulicenko (Estonia), Sven Gustavsson (Suedia) și Paul Robert Magocsi (Canada).

IV. Politică

Carpato-rusinii nu au avut niciodată un stat independent. Până la 1918, țara rusinilor, Transcarpatia și regiunea Presov au aparținut Ungariei. Regiunea Lemko, de la nord de Carpați, de la mijlocul secolului al XIV-lea a fost împărțită între Cnezatul Haliciului, apoi Rusia și Polonia. Între 1340-1772 a aparținut Poloniei, apoi între 1772-1867 Austriei, iar din 1867 până în 1918 Austro-Ungariei. La finele Primului Război Mondial teritoriile carpato-rusinilor au fost împărțite între mai multe țări. Regiunea Presov și Rusia Subcarpatică, la sud de munți, a revenit Cehoslovaciei, cu excepția

câtorva sate de pe valea Tisei, care au revenit României. Regiunea Lemko a fost preluată de Polonia. Așezările rusine din Backa/Vojvodina, care au aparținut înainte de 1918 Ungariei, au fost acordate Jugoslaviei.

După al Doilea Război Mondial nu au intervenit modificări majore, doar că Rusia Subcarpatică a fost preluată de URSS, respectiv de Ucraina Sovietică. După anul 1989 se menține oarecum împărțirea rusinilor trăind în Ucraina, Slovacia, Polonia, noua Jugoslavie și Croația. Comunismul a determinat anularea oricărei autonomii a rusinilor. De exemplu în Cehoslovacia, în regiunea Presov, în anul 1945, s-a constituit Consiliul național Ucrainian care a funcționat până în anul 1949, abolit de guvernul de la Praga. În acest fel nici în Ucraina, nici în Cehoslovacia și Ungaria nu s-a putut vorbi de rusini, fiind obligați să-și afirme o nouă identitate, cea ucrainiană.

Odată cu dezintegrarea Uniunii Sovietice, carpto-rusinii luptă pentru recâștigarea statutului istoric și a autonomiei. La 1 decembrie 1991, 78 % din locuitorii Transcarpatiei au votat pentru o autogovernare în cadrul Ucrainei. Pe baza referendumului din 1991 se formează în mai 1993 Guvernul Provizoriu al Republicii Rusiei Subcarpatice. În vara anului 1994 eforturile de autonomie sunt încununuate de crearea Consiliului Național al Transcarpatiei cu 51 de membri. Ei au ales în fruntea unui Guvern Provizoriu pe Ivan Turjanya, adept înfocat al autonomiei.

În Slovacia, Polonia și Ungaria rusinii nu au drepturi speciale politice dar se bucură de autonomie culturală. Minoritățile rusine din aceste țări și-au constituit, în anii 1990-1991 asociații culturale: Societatea pentru Renașterea Rusinilor (Slovacia), Asociația „Lemko” (Polonia), Asociația Rusinilor (Ungaria), Matka Rusină (Jugoslavia), prietenii Rusinilor din Subcarpați (Cehia). Scopul de bază al acestor organizații este recunoașterea rusinilor ca naționalitate distinctă, adoptarea limbii literare rusine în școli și folosirea ei în mijloacele de informare, teatru și alte manifestări culturale. Împreună cu Societatea carpato-Rusină din Ucraina și Centrul de Cercetări Carpato-Rusine din Statele Unite ale Americii, începând din martie 1991 au afirmat cu regularitate că scopul comun este recunoașterea carpato-rusinilor ca naționalitate distinctă. Modalitatea de afirmare este constituirea de programe comune ale rusinilor din toate țările unde aceștia locuiesc pentru cooperare economică și culturală.

6. Prezentarea Uniunii Culturale a Rutenilor din România

Uniunea Culturală a Rutenilor din România a luat ființă în anul 2000 ca o necesitate imediată de organizare a minorității rutene/rusine. Datorită unei legislații permissive prin care se asigură reprezentarea parlamentară a minorităților naționale din România, Uniunea Culturală a Rutenilor din România a participat la alegerile generale din anul 2000, obținând un mandat de deputat în Parlamentul României în persoana domnului dr. Gheorghe Firczak președintele uniunii.

Încă de la înființare, uniunea a militat pentru promovarea valorilor democrației, ale statului de drept în scopul dezvoltării durabile a societății românești.

Scopul declarat al Uniunii Culturale a Rutenilor din România este de cunoaștere, păstrare și popularizare a istoriei, tradițiilor și valorilor culturale a rutenilor, precum și promovarea înțelegerii și prieteniei între oameni, între toate etniile din România, pe baza respectului reciproc și a toleranței.

Unul din scopurile uniunii este apărarea drepturilor omului așa cum sunt definite în Constituția României, astfel încât libertatea de exprimare și inițiativa economică să aducă prosperitate și progres social.

Încă de la înființare Uniunea Culturală a Rutenilor din România a organizat diferite manifestări culturale atât în nume propriu cât și în colaborare cu alte organizații ale minorităților naționale sau organizații ale societății civile, prin care promovează interesele uniunii atât în țară cât și străinătate.

Consultanti științifici:

Dr. Violeta Herban

Prof. Viorica Igelsky

Tehnoredactare computerizată:

Georgeta Deju

Ing. Francisc Gal

Tipar: Europrint SRL Alba Iulia